

AR MATEI STARKŲ, JEI NORI PUSDIENIO? LIETUVIŲ SITUACINIAI POSAKIAI

RASA KAŠĖTIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – lietuvių tradiciniai posakiai, kurie vartojami esant tam tikrai komunikacinei situacijai ir atsilepimui į ją.

Darbo tikslas – pateikti kuo daugiau ir įvairesnių situacinių posakių skirstant juos pagal vartojimo situacijas, paliesti jų formos, kilmės klausimus.

Tyrimo metodas – aprašomasis.

Žodžiai raktai: situacija, posakis, patarlė, priežodis, liaudies etiketas.

Gausiame lietuvių patarlių ir priežodžių masyve neretai pasitaiko posakių, kurie neturi tokios apibendrinamosios reikšmės, aiškesnės idėjos ar vertinimo kaip patarlės ir priežodžiai, jais paprasčiausiai replikuojama, reaguojama į susidariusias tam tikras konkrečias komunikacines situacijas. Šie posakiai yra įvairios formos ir turinio, pasakomi labai skirtingomis situacijomis, dažnai vartojami dialoguose, yra satyrinio, humoristinio pobūdžio ir gyvuoja beveik išimtinai kaip juokavimo priemonė, tad sąlygiškai buvo vadinami bendru juokavimų vardu (Grigas 1968: 53). Tačiau humoras būdingas beveik visiems trumpiesiems pasakymams, todėl *juokavimų* termino buvo atsisakyta ir tokie tekstai pavadinti *situaciniais pasakymais*, arba *situaciniais posakiais*.

Šis žanras menkai tirtas. Vienas pirmųjų bandymų išsamiau aptarti lietuvių trumpųjų pasakymų tautosakos kūrinėlius, vadinamus situaciniais posakiais, yra Lilijos Kudirkienės straipsnis „Situaciniai posakiai tarp kitų trumpųjų žanrų“, paskelbtas „Tautosakos darbai“ XXXVII tome (2009). Juo šiame darbe ir bus remiamasi.

L. Kudirkienė skiria kelias pagrindines situacinių posakių grupes: a) kai reakciją, t. y. pastabą, išprovokuoja neverbalinė situacija; b) kai replika reaguojama į kieno nors ištartą žodį; c) kai, susiklosčius tam tikrai situacijai, dar gali būti kas nors pasakoma (Kudirkienė 2009: 138). Straipsnyje daugiausia dėmesio bus skiriama trečiajai iš čia išvardytų situacinių posakių grupei, t. y. tokiems posakiams, kai tam tikras tradicinis tekstas yra išprovokuotas komunikacinės situacijos, kurios verbalinė išraiška gali būti tik numanoma. Medžiaga rinkta iš „Lietuvių kalbos žodyno“ (t. I–XX, 1968–2002) bei Lietuvių literatūros ir tautosakos institute esančios sisteminės Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekos.

Didžiąją dalį šiai grupei priskiriamų posakių sudaro tokie situaciniai posakiai, kai kas nors ko nors paprašo, pavyzdžiui, valgyti, gerti, duoti paragauti, paskolinti, padėti, pasekti pasaką ir t. t. Atsakymas juose dažniausiai konstruojamas garsų sąskambiu ir, kaip matysime toliau, situaciniai posakiai dažniausiai grindžiami būtent juo, o ne semantika. Paprašius mėsos, varškės, sūrio, sviesto, pieno, kruopų, alaus, medaus, pupų, žirnių, uogų atšaunama: *Nuo mėsos lūpos / lūpa vėpsos / išvėpsos* Kvr*, Skdt, Ds, Sv, Tr, Kp, Škn LKŽ XVIII 727, Pnd LKŽ VII 695, Bgs LKŽ XVII 728, *Nuo mėsos dantys / dančiai vėpsos / išvėpsos* Bgt LMD I 699/19, Šl LKŽ XVIII 727, Pš LTR 550/293, Plv LKŽ II 265, *Nuo mėsos burna vėpsos* Jz LTR 5026/496, *Nuo mėsos pilvas (piulvas) Pbs) vėpsos / išvėpsos* Snt LKŽ XVIII 727, LTR 270/360, *Nuo mėsos šikna vėpsos* Alvt LTR 436/519/61; *Nuo varškės dantys išbarškės / barškės* Bgt LMD I 699/18, LMD I 232/167, *Nuo varškės dantys išbyrės* Žž LTR 4409/48, *Nuo varškės pilvas barškės* (silpnas valgis sunkiai dirbant) Klvr LTR 4754/623, *Nuo varškės lūpos žydės* Dkk LTR 12/249; *Nuo sūrio virsi kūlio* Pnd LKŽ XIV 216; *Nuo sviesto šoksi piesto* Kp LKŽ IX 926, *Nuo sviesto plaukai piesto* Ds LTR 70b/3325; *Nuo kruopų pavirsi apuoku* Dkk LTR 12/251, *Nuo kruopų virs visi juoku* Dkk LTR 12/250, *Nuo kruopų lėps visi juoku* Ds LTR 70b/1540; *Nuo alaus pilvą skaus* Tvr LKŽ I 114; *Šok į sieną, gausi pieno* Žd LKŽ XV 224; *Nevalgyk medaus – sobinę pradauš* Pln LTR 284/651/337; *Nori pupų – lipk in lubų* Slk LTR 1779/48; *Nori žirnių – lipk in girnų* Slk LTR 1779/49.

Kitu atveju, ko nors paprašius, atsakymas būna daugiau ar mažiau motyvuotas, pavyzdžiui: – *Noriu mėsos. – Eik pas vilkų už bernų, ir gausi mėsos* Ob LTR 5200/1291, *Nori mėsos – eik pas vilką tarnauti* Gdr LTR 4017/334, *Nori mėsos – aik un vilkų* Ds LTR 70b/449, *Jei nori mėsos pėnyčioje, eik pas vilką už berną* Prn LMD I 683/140; *Jei nori avienos, eik pas vilką par piemenį* Jnš LTR 30/469; *Nusipirk – žinosi, kiek kainuoja* (sako žmogui, prašančiam paskolinti kokį daiktą ar paragauti pirktos skanėsto) Ut LTR 3853/406; *Ne karvė, gali nusipirkt* Všt LTR 5335/772; *Savo turėk, ne mergas mylėk* Grz LMD I 678/7/4; *A ne lišna mana runkavė kara* (taip atsako žmogus, kai iš jo reikalaujama daugiau ar aukų, ar taip ko nors) Tvr LMD I 666/39; *Dovanų karalius mirė* (atsakoma paprašiusiam ką nors dovanoti) Kair LTR 4883/803; *Ne raguoti – išsiteksim* (sako, kai žmogus kur nors prašo vietos, pvz., atsisėsti) Klvr LTR 5223/365; *Ar matei starkų, jei nori pusdienio?* Šd LTR 5071/68. Pastarasis pavyzdys labai aiškiai parodo, kad situaciniai posakiai dažnai būna kilę iš patarlių. „Lietuvių patarlių ir priežodžių“ II tome rasime patarlę *Gandras parlėkdamas parneša, išlėkdamas išneša pavakarę*. Jos yra 18 variantų su tokiais komentarais: „Gandru pavasarį parskridus, pradedama valgyti pavakariai, rudenį išskridus – nustojama LKŽ III 98“, „Kai jau išlėkė storkai, šeimininkė nebeduoda pusdienio LTR 416/31/26.“

Kartais tokie posakiai konstruojami kaip dialogas, pavyzdžiui: – *Duok varškės!* – *Dantys barškės* Kair LTR 4883/806; – *Duok uogų. – Parodyk s[ubini] nuogų* Kp LTR 2027/40; – *Duok alaus. – Alus tau subinę pradauš* Slnt LKŽ XIV 23; – *Duok é*

* Vietovardžių trumpinimai tokie kaip „Lietuvių kalbos žodyne“.

man pakūryt! – Nosipėrk, žinosi, kiek kainuoj Kair LTR 4883/562; – Duok rūkyt. – A nereiks katino uodegos? Kt LKŽ XVII 461.

Pasitaiko tokių posakių, kurie grindžiami kalambūru: – *Gerti noriu. – Kad gervės lek, ir gerk* Žd LTR 1279/127/3; – *Gert noriu. – Kai bus gerves vesele, ir atsigersi* ŠI LMD I 483/736; – *Duok paragauti. – Paragavičius mirė, mirsi ir tu* (sakoma vaikams, kai jie vis prašo ko paragauti) LKŽ IX 395; *Mirė paragauskis, ir tu mirsi* LMD I 580/141; *Vaike, neliesk: ragaučius numirė, tai ir tu numirsi* (sakoma vis norinčiam ragauti) Nm LKŽ XI 27.

Nedaug, bet vis dėlto yra tokių situacinių posakių, kurių meninis vaizdas kuriamas paradoksu, pavyzdžiui: *Pabučiuok silkei į uodegą, gerti nenorėsi* Krž LKŽ XVII 463; *Už valandikės eisu katės milžti, pasotinsu visus* Krš LKŽ VIII 203; *Palauk, tuojau katę pamilšu i pieno atnešu* (sakoma, kai prašo pieno, o jo nėra) Krš LKŽ VIII 204.

Gana dažna situacija, kai vienas žmogus prašo kito jam padėti, patarnauti, liepia už jį ką nors padaryti. Tada nenorintysis padėti prašančiajam atšauka: *Parduok čebatus, pasisamdyk slūgą* Všk LTR 3859/582; *Nuje, nešu, – ubagas klapčių kame beturįs* End LKŽ XVII 347; *Šuo ir tai per Kalėdas berną samdo* Srv LKŽ XII 98; *Lįskit, slūgos, iš papečia!* Rm LTR 1085/684; *Ar aš už vaikį čia pristojęs – nevarinėk* Krš LKŽ XVII 868; *Kam tu būsi!* Db LKŽ V 368; *Slūgās* (tarnai) *šikt išėja* Trgn LTR 2541/505; *Liokajus be batų, slūga be kvartūko* ŠII LTR 3725/105; *Slūgs be batų, vargmistra be kelnų, teks pačiam dirbti* Lkv LTR 4084/484. Na, o jeigu jaunesnis vyresnį kur nors pasiunčia, tuojau išgirsta: *Šiomet piemenams tarnai atsakyta* Mrc LTR 2706/76; *Čebatas vyžai ne tarnas* Klvr LMD I 235/33; *Tarne, duok terbas, ponas eis ubagais* Brs LKŽ XV 877.

Gausu posakių, kuriais atsikertama, kai vienas kitą nori pamokyti, įkyriai patarinėja, ką ir kaip dirbti. Dažniausiai dirbančiajam tokių patarimų visiškai nereikia, tad jis gana šurkščiai atšauka: *Mokyk savo vaikus anglis krimst, šakaliais šikt* SLT 231; *Pamokyk savo vaikus puodan šikt* Žmt LTR 4929/135; *Pamokyk savo vaikus puodan šike, stuburan* (stuburas – prie molinio pečiaus stulpas ir jame iškalta skylė susidėt pinaklius ir pan.) *myžc* Tvr LMD I 666/31; *Pamokyk savo vaiką į aruodą / į bačkelę myžti* LTR 75/5642; *Pamokyk savo vaikus per šiaudelį myžt!* Aln LTR 1722/138; *Pamokyk savo vaikus aruode šikt, pelenuose gulėt* Všk LTR 3859/937; *Pamokyk savo vaikus, ne mane!* Vln LTR 6593/140; *Pamokyk savo bobutę šakaliais šikt, ne mane* KzR LKŽ XIV 402; *Pamokyk šunį šakaliukais šikt* Grz LMD I 678/8/28; *Pamokyk šunį an dagio šikt* Klvr LTR 4931/284; *Nemokyk mokyto* Ant LTR 5311/731; *Nemokyk mokyto, gausi šūdo rūkyto* Kbr LTR 5614/11; *Nemokyk tu manęs šikti* Krš LKŽ XIV 770. Jei patarinėtojas būna vaikas ar jaunesnis žmogus, vyresnieji jį sudrausmina sakydami: *Parše, ar matei kap vilnų karšia?* Jz LTR 5026/358; *Kadu gi šūdas šikinį make?* Ds LTR 1661/94; *Pamokys šūdas šikėją* Trgn LKŽ XIV 757; *Pamokys šikinė šikėjų* Vj LTR 12/63; *Kas? Mėšlas mėžėją moko?* Brsl LMD III 216/24; *Viščiukas vištą mat mokys!* Št LTR 5716/63; *Veršis karvę mokina* LTR 390/140/1135. Šiuose posakiuose nevengiama šurkštesnių žodžių, vulgarumo. Tai rodo, kad taip atsakoma tik labai gerai pažįstamiems žmonėms, giminaičiams ar šeimos nariams, nemandagiai pasielgusiems vaikams.

Panašiai sakoma norint piktai atsikirsti gąsdinančiam, grasinančiam, besibarančiam, užgauliojančiam žmogui ar nesutinkant su kieno nors noru, užsispyrusiai laikantis savo nuomonės. Dauguma šių posakių prasideda žodžiais „papūsk“, „papterk“, „pakšterėk“, „pabučiuok“, „pašvilpk“, pavyzdžiui: *Papūsk dirsėn* (užpakalin) Kp LKŽ II 584; *Tu man papūsk, kur birb[ia]!* (nebijau tavęs) Rs LKŽ X 1083; *Papūsk į nosį* Klvr LTR 4931/442; *Papūsk man, kur švilpia* Klvr LTR 4832/542; *Papterk gaidį* (gaidžiui Ds) *uodegon!* Švn LKŽ IX 386; *Pakšterėk tu gaidžiui uodegon!* Sdk LKŽ IX 208; *Papterk katę, kur priskretę* Vrn LKŽ IX 386; *Pabučiuok, kur šnypšč[ia]* LMD I 1061/168; *Švilptelėk tu man į uodegą, aš tavęs nebijau!* Vks LKŽ XV 583; *Papūsk zylei į uodegą, būsi garnio žentas!* Gs LKŽ X 1083; *Papūsk dyglei į rankovę, tai būsi garnio žentas* Alk LKŽ II 526; *Pašvilpk dyglei į rankovę, būsi garnio žentas!* Gs LKŽ XV 587. Posakiais *Aš su tavim kiaulių neganiau* Alk LTR 210/205/135, *Ar kiaules ganei su manim kartu?* Šk LTR 4540/35, *Ar aš su tavim karves ganiau?* Dv LTR 3801/104 ir pan. norima pasakyti, kad tokioje šiek tiek konfliktinėje situacijoje užgauliojamasis, ižeistasis parodo, jog yra viršesnis, pranašesnis, taip sakoma tam, kuris familiariai elgiasi su nelygiu sau. Na, o kam nors pagąsdinus mirsiant, jam atsakoma su ironija: *Mirk mirk – būs šviežios duonos su sviestu* End LKŽ XV 567; *Gerai, numirsi – bus šilto ragaišio* Všk LTR 3937/148.

Buvo netoleruojami ir besikeikiantys, nepadoriai kalbantys, niekus pliauškiantys, meluojantys, garsiai šūkaujantys asmenys. Besikeikiančius drausmindavo tokiomis taikliais pasakymais: *Ar su ta pačia burna ir valgai?* Gs LKŽ I 1194; *Ar su ta pačia burna ir į Vėlykas eisi?* Grg LKŽ XVIII 629; *Išsimazgok burną – šunis palakysi* LMD I 902/6/16; *Pliuščiau, nusiprausk snukį* Dks LKŽ X 209; *Mainyk su kale žandais, gausi uodegą prydaus* Šts LKŽ VII 739; *Lok, lok – brangiau gausi* Klvr LTR 4754/505; *Įkask ir paluzgink!* Krtn LKŽ VII 715; *Ko loji, geriau duok liežuvį rūrai pasišluostyti* Šd LTR 4055/54. Tiems, kurie daug šneka, niekus pliauškia, meluoja, sakoma: *Šunie, šunie, te plutaq* Plv LKŽ X 380; *Nemeluok – liežuvius plaukais apaus* Bsg LTR 6190/943; *Nepink pyneliu!* Ign LTR 6197/7; *Netriesk miltais* Al LTR 4178/679; *Nepersk į vandenį – negąsdink vėžiū* Šk LTR 5384/473, o garsiai šūkaujantys subarami: *Nešauk – rūra sprogs* Šd LTR 4240/359; *Nerėk – ir plaučius pamesi* Vdkt LTR 4055/82; *Nerėk taip, ba šikžarnė išlįs* Vv LTR 307/162; *Nešūkaut – tu ne skerdžius, aš – ne gyvulys* Al LTR 6387/43/8.

Gana dažnai galima išgirsti, kaip kas nors, ypač vaikai, dėl ko nors skundžiasi. Atsakymai besiskundžiantiesiems paprastai būna labai išradingi, žaismingi, kupini sąmojo, pavyzdžiui: – *Karštas viralas. – Pūsk, po nose šiaurys!* Lpl LKŽ XIV 723, *Pūsk, jug po nose turi šiaurelę* Šts LKŽ XIV 722, *Po nosim vėjas – pasipūsk* Jz LTR 6462/708, *O vėjo po nosės a neturi?!* Krž LKŽ XVIII 579, *Ant ugnies virtas* Ut LMD I 714/11 (kai skundžiasi, kad karštas maistas); *Ubagė nabagė pilvo galą nudegė* (sakoma, kai kas skundžiasi nusideginęs) Grk LTR 1596/75; – *Karšta! – Ne ledas esi, neištirpsi!* Vdkt LTR 4214/126, – *Šalta! – Daug daba sušalna par šventą Joną* Krš LKŽ XIV 483, *Aš mačiau daug tokių šventam Jone patvory prišalusiu* Šmn LKŽ IX 643, *Terp Jono i Mikolo veršis nušalo* Dov LKŽ XIV 479 (kai skundžiasi, kad vasarą šalta); *Mainyk pilvą su avia* (jei skundžiasi, jog skauda pilvą) Alk LTR

210/205/76; *Įsikas sk marškinių guzikėlių, nesisuks* (jei skundžiasi, kad sukasi galva) Klvr LTR 4754/358; *Prisileisk kelnes ir turėsi balną* (kai skundžiasi, kad neturi balno) Šmk LTR 1547/273; *Paskutiniam paršui papas pauodegėj* (kai skundžiasi, kad ko nors nebeliko); *Bliauna ožka, kam ji ne karvė* (sakoma, kai žmogus skundžiasi savo nesėkme, neturtu, negalia) Ut LTR 3853/147; *Šuo tai biednas – dūšios neturia!* (atkertama tam, kuris skundžiasi neturtingas esąs) Rs LKŽ XV 383; *Numynė žvirblis pelėdai koją* (sakoma, kai didesnis skundžiasi mažesniu) Vdkt LTR 3151/139; *Už miego ir atilsio nėra* (pajuokia miegalius, kai šie skundžiasi, kad labai nusidirbą, nuvargstą) Žž LTR 2746/193; *Vis serga, vis serga, vis nemiršta* (sakoma tam, kuris vis dejuoja, kad serga) Všk LTR 3937/175; *Ne ant smerčio, o ant veislės* (sakoma tėvams, jeigu jie verkia, kai vaikai ženijasi ir išeina iš namų) Vks LTR 5280/43; *Ne cukrinis, neišteši* Šd LKŽ XVI 159, *Ne medauninkas, neištiši* Prn LMD I 683/15/241, *Ne molio, neištiši* Grz LMD I 676/211, *Ne popieris, neištiši* Pp LTR 1202/629, *Ne šūdas, nepraskės, kad ir sulis* Trgn LTR 2541/412 (taip sakoma bijančiam eiti per lietu).

Liaudyje visuomet nebuvo mėgstami ir tokie žmonės, kurie girdavosi, esą jie labai geri, stiprūs, viską galintys padaryti, visur buvę, daug matę, visa žinantys, išmanantys ir t. t. Tad nenuostabu, kad turime gana daug posakių, vartojamų kaip tik tokioje situacijoje. Jie labai įvairūs tiek savo forma, tiek turiniu. Pavyzdžiui, besigiriančiam savo gerumu, stiprumu pasakoma: *Caca, caca, geras, tūpkis – paglostysiu* Sk LMD I 483/857; *Atsitūpk, kad toks gers, paglostysiu* Šk LTR 4540/9; *Tu labai geras, velnias geresnis, kad tavęs nenunešė* Mrj LTR 1191/296; *Tas geresnis, kuris tavęs nenunešė* Klvr LTR 381/153/12; *Te, tète, klumpės – jau aš danguj* Mrj LTR 6593/89; *Kas šuniui vuodegą pakels, jei ne pats* LMD I 1002/336/8; *Pašik, šuneli, kitą tokį* Krž MKr 121; *Tu to tėvo trizniaus syla turi* Alk LTR 110/105/196. Tiems, kurie vis niurzgia, kad būtų tą ir tą padarę, jei tik nebūtų kas sutrukde, atšaunama: *Kad katei pautai, būt katinas* Trgn LTR 2541/532; *Kad kumelei kleckai, būtų kumelys* Slk LTR 3394/177; *Kad ne žabai, būt paukštytė* Km LTR 2212/63; *Jei ne žabai, būtų žvirblis čia* Rm LTR 3620/48; *Jei ne daržinės duryš, būč ir kiškį nudūrįš* Brž LTR 6593/676. Apie besigiriančius visur buvus, daug mačius, viską žinančius, išmanančius sakoma: *Tu šiknoj buvai, šūdq matei* Lbv LTR 1446/173; *Žiūru žiūru i veizėti pradėjau* Krš LKŽ XVIII 557; *Viską išmana, tik laukan šikti neišspraša* Erž LTR 1567/12. Kaip matome, ir čia neapsieinama be vulgarizmų.

Lietuviai yra svetingi, vaišingi žmonės, tad ir tokių situacijų, kai giminės, pažįstami, kaimynai lankosi vieni pas kitus, tikrai pasitaiko. Užėjus svečiui, ypač gerai pažįstamam, šeimnininkai, jį priimdami, kviesdami užėiti, ragindami sėstis ar ilgiau pabūti, kartais linkę pajuokauti, ypač tada, kai tas sakosi pastovėsiąs, tuoj eisias namo. Tokie situaciniai posakiai taip pat labai įvairūs tiek savo forma, tiek turiniu, pavyzdžiui: *Prašom į vidų, gersim midų* LTR 4259/60; *Sėsk, būsi svečias* LKŽ XIV 286; *Palenk kojas pry kėdės, būsi svetyš* LKŽ XIV 332; *Sėskis – [vis tiek] gryčios neparduosim* Jdp LTR 7171/154; *Sėsk – pastovėsi, kap vinčias* Plv LKŽ XII 440; *Sėsk, a neužmakės, ku stavėsi* Tvr LTR 3011/146; *Sėsk, ir taip dūšia išeis iš kūno* LKŽ XII 440; *Sėskis, bo greit užaugsi, paskui ženytis norėsi* Šmk LTR 1307/187; *Sėskis, didesnė nebeaugsi* Jdp LTR 7171/156; *Sėskis – kur stovi* Jdp LTR 7171/155;

Kojos nesamdytos, pačėdyk senatvei Jnš LTR 30/772; *Sėskis, namie[j] privalgysi* SLT 405; *Prašom sėst pasisvečiuot, o valgyt tai rytoj gausit* Pns LTR 5852/354; *Sėskis, ko nesėdi, turbūt ugnies atėjai?* Lzd LTR 4571/271; *Gal mielių atėjai, kad nesėdi?* Slm LTR 1257/367; *Ar ne veseilion prašyt atėjai?* Grv LTR 4155/868; *Ar visus stačius numie palikai, ka nesėdys?* Brs LKŽ XIII 617. Pakviestasis sėstis dažniausiai atsako: *Ačiū, pastovėsiu, didėsnis augsiu* Šil LTR 3819/502; *Noriu pasūgėt, nesėsiu* LKŽ XVII 368; *Ka i stačia mažiukė* Plv LKŽ XIII 617; *Tai niekis, kojos nesamdytos – pastovėsiu* Upn LKŽ XII 98.

Atskirą pluoštą šiai grupei priskiriamų situacinių posakių sudaro vadinamosios liaudies etiketo formulės. Tai pasisveikinimai, atsisveikinimai, dėkojimai, įvairūs linkėjimai ir atsakymai į juos. „Liaudies etiketu vadinamos žmonių elgesio taisyklės, normuojamos nuo seno įsigalėjusių tradicijų ir papročių; etiketo formulės – tam tikrose situacijose nuolat vartojami žodžiai, posakiai, dialogai, kurių reikalauja mandagumas ir pagarba kitiems“ (Grigas 1969: 218–219). Šios formulės labai senos, susijusios su liaudies papročiais, jose atsispindi ritualai ir susiklostę įpročiai, atskleidžiantys buities ypatumus (Формановская 1989: 91).

Kartais pasveikintųjų atsakymai, norint pajuokauti, būna išplėsti, papildyti, jiems suteikiamas humoristinis turinys, pavyzdžiui: – *Gero ryto. – Ačiū už gerą, jei nemeluoji, – Gerą dieną. – Ne kasdieną* TD I 29, – *Gers ryts! – Lipk ant plyts!* LTR 1279/351/35, – *Gers vakars! – Vakars yr gers. Kažin koks tu esi* LTR 1279/351/34, – *Labą dieną. – Padėk kumelei šiena* LTR 284/646/64, – *Labas. – Kas po nosim kaba* TD I 28, – *Labas! – Bos tau grabas* Kair LTR 4883/871, *Už labą nei žodžio, ale valgyt nepėši* SLT 331, *Už labą nei žodi, tik duonos neprasyk!* Srv LKŽ VII 3 (atsakymas į pasisveikinimą „labas“). Seniau buvo įprasta sveikintis pagarbinant Kristų. Nors šio papročio buvo griežtai laikomasi, tačiau ir toks pasisveikinimas kartais būdavo iškraipomas, į atėjusiojo pasakymą *Garbė Jėzui Kristui* atsakoma: *Saugokis, kad neparkristum* LTR 3819/246. „Tuo būdu ne tik prasilenkiama su įprastine etiketo norma, bet ir pažeidžiama formulė, turinti tam tikro šventumo atspalvį“ (Grigas 1969: 221). Atsisveikinant sakoma: *Vaikščiайте su Dievu!* Lz LKŽ XVII 882, – *Sudiev! – Su dviem. Su trečiu pasitikęs pasibučiuok* LTR 3201/63, *Sudiev visiems – apsiavusiems ir basiems* An LKŽ I 677, – *Labanakt! – Nepadarykit kaip šiqnakt!* Snt LKŽ XIV 707.

Ypač dažnai žaismingai, su humoru atsakoma dėkojant. Vienam pasakius „ačiū“, „dėkui“, kitas priduria: – *Ačiū. – Pabučiuok pečių* Srv LKŽ I 17, – *Ačiū. – Pabučiuoj pečių i atsisuk an Tverečių* Ml LKŽ IX 733, *Ačiū! Kad tau Dievas duotų gerą pačią: su vienu dančiu ir tuo klibančiu* Sl LKŽ I 17, *Už ačiū pabučiuosi pačių* Svk LTR 898/210/22, *Tą savo „ačiū“ pasidėk ant pakračių* Užv LKŽ IX 194; – *Dėkui. – Pasikloniok stalanėkui* LTR 1618/61, – *Dėkui. – Pjauk karvę – bus blėkų* LTR 771/116. Tai žodžių sąskambiais sudaryti atsakymai, kuriais siekiama tik išorinio įspūdžio. Tačiau kartais atsakymais dėkojančiajam tarsi norima pasakyti, kad vien padėkos neužteks, duodama suprasti, jog reikia ir atsilyginti, pavyzdžiui: *Su dėka n[e]atliksi, su pyragu n[e]užkiši* SLT 265, *Už dėku neatbūsi – reik ir į kišenį* Jnš LMD I 1060/1363, *Už dėkui neatbūsi, jei kiaule nebūsi* Žmt LTR 5311/1410, *Mano vaikai „ačiū“ neval-*

go Jz LTR 6381/378; o kartais net pikta atšaukama: *Su dėkui subinę užsilopyk* Vks LTR 4881/46, *Su ačiūm tai gali užpakalį nusišluostyti* Nm LKŽ XVII 672.

Nuo seno liaudyje buvo laikomasi gražaus papročio, praeinant pro dirbantį žmogų, jį pasveikinti, tradiciškai palinkėti, kad darbas sektųsi. Bene vienintelis tokiu atveju pasakymas – *Padėk Dieve!* „Tai dėmesingumo artimui, kilnių jausmų raiškos būdas, šimtmečiais mūsų protėvių puoselėto etiketo sampratos vaisius“ (Grigas 1992: 184). Tačiau ši etiketo formulė taip pat būdavo perkuriama, pajuokiama. Pavyzdžiui, į palinkėjimą *Padėk Dieve!* kartais žmogus išgirdavo: *Jei Tamsta nepadėsi, Dievas nepadės, Nekinkyk Dievo į darbą, pats geriau padėk, Kad padėjai, tai ir pasiimk, Kad padėjai, kudakuok (kaip višta)* TD I 39.

Labai daug užrašyta posakių, vartojamų užėjus į namus ir radus šeimyną valgant. Užėjusysis pagal liaudies etiketą turėjo pasveikinti valgančiuosius, o šie ar bent vienas jų – atsakyti. Taip sukuriama dialogas. Paprastai valgantiesiems buvo sakoma „skalsu!“ „skalsą!“, „skalsink Dieve!“ Šie žodžiai „sietini su veiksmazodžiu *skelsti* „ilgam užtekti, gausiai teikti, darytis didesniai“ (Jasiūnaitė 1999: 80). Atsakymai būna labai įvairūs, pavyzdžiui: – *Skalsą! – Dangun balsą, pilvan sotį, prašom eit až durų atsistoti* Ds LKŽ XIII 304, – *Skalsą! – Kai skels, tai ir tau įvels* Šmn LKŽ XII 708, – *Skalsiaus! – Duosim lazda, bus geriaus!* TD I 31, – *Skalsink Dieve! – Prašom pro šalį* Krs LKŽ XII 710, – *Skalsink Dieve! – Prašom, kas savo atsineša* ŠI LKŽ XII 710, *Prašom su savo šaukštu* TD I 31, *Su savo šaukštu už durų* Rm LKŽ XIV 564. Tačiau taip juokaujama, familiariai atsakydavo tik gerai pažįstamiems žmonėms, giminiams, mažiems vaikams.

Apžvelgus šią situacinių posakių grupę, t. y. tokius posakius, kai yra ir tam tikra komunikacinė situacija, ir atsiliepiamas į ją, replika, reikėtų paminėti dar vieną dalyką. Tarp atskirų tautosakos žanrų galime išvelgti tam tikrus ryšius. Kai kurios patarlės ir priežodžiai yra kilę iš liaudies pasakų. Pavyzdžiui, vaikui, kaulijančiam pasakos, sakoma: *Pasakysiu pasaką, vilkas šiko ašaką* Plm LKŽ XIV 770. Šį posakį galime sieti su pasaka be galo (AT 2320). Jei kas nors pasako *Menu menu mįslę*, laukiame būtent mįslės, tačiau kartais taip atsakoma tam, kuris įkyriai prašo užminti mįslę, taigi jos formulė pritaikoma kitam tautosakos žanrui – patarlėms ir priežodžiams, kartu ir situaciniams posakiams, pavyzdžiui: *Minu minu mąslę, katė vežė pūslę* SIm LKŽ VII 894, *Menu mąslę, po padu pūslę, galvon votį, pilvan sotį* Vm LKŽ XIII 304–305 (plg. mįslę *Rankon ramstį, šiknon kamštį, galvon votį, pilvan sotį* (girnos) Mrc LKŽ XIII 305). Kai kurias patarles, priežodžius nesunkiai atpažįstame kaip atskiras liaudies dainų frazes. Pavyzdžiui, pasakymo *Nuo varškės dančiai barškės, Nuo mėsos dančiai vėpsos, Nuo alaus galva skaus, Kad kas duotų arielkėlės be nebūtų geriaus* (Pš LTR 550/293) antroji dalis siejasi su vaišių daina (Vš 165), žinoma visoje Lietuvoje, kurios užrašyta apie 130 variantų. Patarlėse, priežodžiuose atsispindi ir liaudies tikėjimai. Situaciniame posakyje *Gal mielių atėjai skolinti, kad neatsisėdi?* Kp LTt V 205 galime išvelgti tikėjimą, kad, jeigu mieles skolindamasis pasėdėsi, pyragas nekils.

Straipsnyje pateikti tik populiariausi situaciniai posakiai, aptartos dažniausios komunikacinės situacijos. Tad, kaip sakoma norint baigti mintį, *Matote tamstelės – tokios tokelės* Krk LKŽ XVI 468.

Išvados

Situaciniai posakiai dažniausiai grindžiami garsų sąskambiu, kalambūru, o ne semantika. Kartais jie konstruojami kaip dialogas. Nedaug yra tokių situacinių posakių, kurių meninis vaizdas kuriamas paradoksu.

Daugelyje situacinių posakių nevengiama šiurkštesnių žodžių, vulgarumo. Tai rodo, kad taip atsakoma tik labai gerai pažįstamiems žmonėms, giminaičiams ar šeimos nariams, nemandagiai pasielgusiems vaikams.

Atsakymai situaciniuose posakiuose paprastai būna labai išradingi, žaismingi, kupini sąmojo, ironijos.

Atskirą pluoštą šiai grupei priskiriamų situacinių posakių sudaro išplėtos ir papildytos vadinamosios liaudies etiketo formulės. Tai pasisveikinimai, atsisveikinimai, dėkojimai, įvairūs linkėjimai, taip pat ir atsakymai į juos. Dažniausiai žodžių sąskambiais sudarytais atsakymais siekiama tik išorinio įspūdžio.

Tarp atskirų tautosakos žanrų galime išvelgti tam tikrus ryšius. Pavyzdžiui, kai kurios patarlės ir priežodžiai yra kilę iš liaudies pasakų, mįslių formulės pritaikomos kitam tautosakos žanrui – patarlėms ir priežodžiams, taip pat ir situaciniams posakiams, kai kurias patarles, priežodžius nesunkiai atpažįstame kaip atskiras liaudies dainų frazes, jose atsispindi liaudies tikėjimai.

ŠALTINIAI

- AT – The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography, Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, (FFC, No. 3), translated and enlarged by Stith Thompson, *FF Communications*, 1961, No. 184.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1968–2002.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne
- LPP – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 2: E–J, parengė Giedrė Bufiienė [ir kt.], Vilnius, 2008.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas
- MKr – *Mūsų kraštas*: Lietuvos kraštotyros draugijos leidinys, 1995, Nr. 1 (6).
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*, parengė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1956.
- TD – *Tautosakos darbai*, 1935, [t.] I.
- Vš – Vaišių dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge

LITERATŪRA

- Grigas Kazys 1968. Smulkioji tautosaka, kn.: *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, medžiaga paruošė Kazys Grigas, Vilnius, p. 9–74.
- Grigas Kazys 1969. Liaudies etiketo formulės ir humoristiniai jų iškraipymai, kn.: *Liaudies kūryba*, t. I, Vilnius, p. 218–226.
- Grigas Kazys 1992. Frazeologijos rinkimo aktualijos, *Tautosakos darbai*, [t.] I (VIII), p. 181–190.
- Jasiūnaitė Birutė 1999. „Skalsu! – Dangun balsu!“: tradiciniai linkėjimai valgantiesiems, *Lituanistica*, Nr. 3 (39), p. 78–88.
- Kudirkienė Lilija 2009. Situaciniai posakiai tarp kitų trumpųjų žanrų, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXVII, p. 136–146.
- Формановская Н. И. 1989. *Вы сказали «Здравствуйте!»*, Москва.

HAVE YOU SEEN A STORK, IF YOU WISH FOR AN AFTERNOON SNACK?
LITHUANIAN SITUATIONAL SAYINGS

RASA KAŠĖTIENĖ

Summary

In the vast body of Lithuanian proverbs and proverbial phrases, certain expressions with no generalized meaning or clear idea or judgment, like those typical to proverbs and proverbial phrases, often happen to be encountered. These expressions are mostly used as simple replies, or reactions to some distinct situations occurring in communication. Such texts are called *situational expressions* or *situational sayings*.

The article is mainly focused on such occurrences, when a certain traditional text is called for by a communicational situation, the verbal manifestation of which can be implicit. The goal was presenting the largest possible number of various situational sayings, grouped according to the situations of their use: e. g. when somebody asks for something, for instance, in cases of asking to eat, to drink, to try something, to borrow, to tell a tale, to help, to serve, or when somebody wants to instruct others, or annoys them with intrusive advice about doing this and that; when people reply to others attempting to scare or to threaten them, or to those asking for quarrel or a brawl, to somebody swearing or foul-mouthed, to lying or complaining, or boasting persons, etc. A separate sub-group of such situational sayings consists of the so-called formulas of popular etiquette. These include greetings, farewells, thanks, various expressions of wishing and responses to them. The materials were collected from the "Dictionary of Lithuanian Language" (vols. 1–20, published in 1968–2002) and from the card-file catalogue of Lithuanian proverbs and proverbial phrases, stored at the Institute of Lithuanian Literature and Folklore.

Gauta 2009-09-24